

samenlevingsopbouw heverlee : een territoriaal opbouwwerk

Marlies Van Mechelen

De hiernavolgende bijdrage is geenszins bedoeld als theoretische beschouwing of evaluatie van het opbouwwerk. Vanuit eigen ervaringen als opbouwwerker volgt een schets van het Vlaamse kader waarbinnen een instelling voor samenlevingsopbouw werkt en zich ontwikkelt.

SITUERING VAN DE WERKSOORT SAMENLEVINGSOPBOUW

Opbouwwerk als subsidie categorie

Bekeken vanuit de subsidiërende overheid (Ministerie van Nederlandse Cultuur), is samenlevingsopbouw een verzamelterm waaronder heel wat terecht kan.

Door minister R. De Backer wordt samenlevingsopbouw in 1977 omschreven als : het streven naar een meer democratisch functioneren van de samenleving, door de participatie van de bevolking te stimuleren en langs deze weg te werken aan welzijnsbevordering (De Backer, 1977, 74).

Indien men hierbij de integrale benadering van de maatschappelijke problematiek binnen een welbepaald territorium op het oog heeft, kan gesproken worden van *territoriaal opbouwwerk*.

Binnen het territoriaal opbouwwerk worden drie niveaus onderscheiden :

- het mikro-niveau (de buurt, het dorp) ;
- het meso-niveau (een gemiddelde gemeente, stadswijk) ;
- het makro-niveau (een grote stad, streek, provincie)

(Winkelaar, 1979, 61).

Alhoewel onderdeel van het territoriale opbouwwerk, neemt het *buurtwerk* (opbouwwerk in een kansarme buurt) in Vlaanderen een zeer specifieke plaats in, en wordt beschouwd als een apart subsidiëerbare categorie.

Bij Fred Provoost vinden we volgende omschrijving van een kansarme buurt en van het opbouwwerk dat daar actief is :

“Een kansarme buurt kan omschreven worden als een territoriale concentratie van mensen die in vergelijking met het geheel van de samenleving belemmerd worden in hun kansen op velerlei terreinen.

Door de kansarme situatie van de buurtbevolking is een specifieke benadering vanuit het opbouwwerk noodzakelijk. Men spreekt van een integrale benadering waarbij het opbouwproces geschraagd wordt door het hiervoor noodzakelijk socio-cultureel werk (ook buurthuiswerk genoemd) dat op zijn beurt weer mogelijk wordt door aangepaste vormen van maatschappelijk werk en sociale dienstverlening” (Provoost, 1978, 13).

Het opbouwwerk dat zich oriënteert op een specifieke probleemcategorie kan opgedeeld worden in categoriaal en functioneel opbouwwerk.

Het *categoriaal opbouwwerk* behartigt de welzijnsproblematiek van bepaalde bevolkingscategorieën (gehandicapten, homofielen...). Het *functioneel opbouwwerk* richt zich op het werken met en vanuit instellingen en organisaties met betrekking tot bepaalde functies (onderwijs, gezondheidszorg) (De Backer, 1977, 76).

Twee visies binnen het opbouwwerk

Het opbouwwerk in Vlaanderen kan ook op een andere manier bekeken worden nl. vanuit de visie van waaruit men werkt, de opvulling die men eraan geeft.

Een benadering hiervan vinden we terug bij de vier federaties voor opbouwwerk (1). Deze federaties stellen in een nota dat er in de samenlevingsopbouw in Vlaanderen twee concepten bestaan : het opbouwwerkconcept en het concept welzijnsopbouw (Federaties opbouwwerk, 1979, 3).

Het *opbouwwerkconcept* vertrekt vanuit het begrip vervreemding. Vervreemding betekent dat mensen niet meer verantwoordelijk kunnen zijn voor hun omgeving en voor zichzelf, dat anderen die verantwoordelijkheid overnemen.

Deze vervreemding ontstaat daar waar :

- door een opeenhoping van macht de burger zich niet meer betrokken voelt bij de maatschappelijke vormgeving ;
- door de opeenhoping van kennis het onmogelijk wordt dat de diverse gebieden van het leven door de mensen zelf omschreven worden, maar van buiten uit gedefiniëerd worden, wat een afhankelijkheid van gespecialiseerde instituties in de hand werkt.

Het doel van opbouwwerk is een bijdrage leveren tot de opheffing van de vervreemding door het op gang brengen van een emancipatieproces.

Dit emancipatieproces verloopt langs drie basislijnen :

- de opbouw van nieuwe samenlevingsstructuren waarin zelforganisatie en kleinschaligheid primeren ;
- de collectieve verbreding van het bewustzijn : nl. dat een historisch gegroeide werkelijkheid die door mensen gemaakt is ook door mensen kan veranderd worden ;
- het probleemoplossend werken.

Het opbouwwerk kenmerkt zich door een probleemgerichte aanpak : directe aanpak van concrete problemen met de direct belanghebbenden.

Het *concept welzijnsopbouw* gaat ervan uit dat een aantal elementen het gesmeerd lopen van samenlevingsverbanden belemmeren :

- mensen interesseren zich niet meer voor zaken van algemeen belang door schaalvergroting, voortschrijdende techniciteit en bureaucrativering van het samenlevingsgebeuren.

Het gevolg is non-participatie en het ontstaan van een kloof tussen bestuurden en bestuurders ;

- een aantal gebieden en groepen binnen de samenleving zijn fundamenteel achtergebleven.

Het doel van welzijnsopbouw is het opheffen van deze belemmerende elementen door :

- drempelverlaging voor kansarme groepen ;
- bestuurlijke lichamen doorzichtig maken ;
- democratisch meefunctioneren van groepen en bewegingen ;
- bovengenoemde elementen op elkaar laten inspelen om te komen tot een beleidsplanning.

De welzijnsopbouw kenmerkt zich eveneens door een probleemgerichte aanpak maar dan vooral met de oplossingsbetrokkenen. Methodisch gezien heeft welzijnsopbouw volgende benadering : het tot stand brengen van een gedocumenteerde gesprekstafel om te komen tot een planmatige aanpak van welvaarts-, welzijns- en socio-culturele noden, terugkoppeling van de planning naar de bevolking via de organisatie van inspraakprocedures en begeleiding van de uitvoer van de planning.

In de praktijk komen beide concepten in aanmerking voor subsidiëring. De twee concepten blijken dus te passen in de door het ministerie gehanteerde definitie over samenlevingsopbouw : die activiteit die de kansarmoede – de op één of andere manier in de marginaliteit terechtkomende bevolkingsgroepen of samenlevingsverbanden – op een systematische manier wil aanpakken, op een andere wijze dan tot nu toe gebruikelijk (Federaties opbouwwerk, 1979, 9).

Onenigheid tussen Hoge Raad voor de Samenlevingsopbouw en het werkveld

Binnen de totale begroting voor 1981 van het Ministerie van Nederlandse Cultuur (totaal 7,7 miljard) maakt de sector samenlevingsopbouw aanspraak op 61,8 miljoen (2).

Reeds sinds 1977 werd de Hoge Raad voor de Samenlevingsopbouw (HRSO) belast met het opstellen van criteria voor samenlevingsopbouw om deze in een decreet te kunnen vastleggen.

De steeds toenemende vraag om subsidiëring ging immers het beschikbare budget ver te buiten en vele reeds gesubsidiëerde instellingen zagen hun subsidies nooit toenemen. De noodzaak drong zich op om via operationele criteria enige orde te scheppen in de wereld van het opbouwwerk : “de schaarse middelen nopen immers tot een optimale besteding in functie van welomlijnde doelstellingen” (Colloquium, 1980, 1).

In 1980 komt de HRSO er toe een ontwerp van advies te maken en vooraleer dit advies naar het ministerie wordt toegezonden, organiseert de hoge raad een colloquium om op die manier het werkveld de kans te geven te reageren.

Het feit dat men een hoorzitting nodig achtte om de mening van het werkveld te kennen schijnt er op te wijzen dat er voordien weinig of geen dialoog bestond tussen de HRSO en dit werkveld. Ook het niet opnemen van een orgaan als de federatie territoriaal opbouwwerk (waarbij op één na alle territoriale opbouworganen uit Vlaanderen zijn aangesloten) binnen de hoge raad wijst in dezelfde richting.

Toch worden in het ontwerp van kaderdecreet dat in augustus 1980 verschijnt weinig elementen van het drie maanden daarvoor gehouden colloquium teruggevonden.

Het grote struikelpunt in de discussie tussen de hoge raad en de territoriale opbouwwerken (het colloquium was voor hen bedoeld) is het onderscheid tussen projecten en instellingen.

Volgens het ontwerp van de hoge raad zouden instellingen enkel nog gesubsidiëerd worden in territoria gekenmerkt door expliciete kansarmoede met een cumulatie van achterstandsfactoren. Binnen de sector territoriaal opbouwwerk komen slechts een aantal streken in aanmerking voor verdere subsidiëring als instelling.

Op andere plaatsen kunnen (in de tijd gelimiteerde) projecten gesubsidiëerd worden als er een probleem van participatieachterstand is of om een vernieuwingsfunctie te stimuleren (ontwerp kaderdecreet, 1980, 3).

Vanuit het werkveld ziet men de instelling als het uitgangspunt voor het territoriaal opbouwwerk.

Als belangrijkste argumenten gelden :

- een opbouwproces veronderstelt doorlopend werken (gewoonlijk via projecten), het is een langademig proces dat slechts na verloop van tijd vruchten afwerpt wil men met de betrokken bevolking alle stappen doorlopen ;
- de werking is slechts mogelijk vanuit een vertrouwensrelatie tussen opbouwwerkers en de bevolking van het betrokken territorium ;
- een instelling is voorwaardescheppend t.a.v. lopende en te starten projecten en processen ;
- zicht op het territorium en de onderlinge verhoudingen verwerft men maar na verloop van tijd. (Territoriaaltjes, 1980, 50)

Uit het hierboven aangehaalde ontwerp van kaderdecreet blijkt het ontbreken van dialoog en inspraak. Deze situatie is des te schrijnender, daar de HRSO doelstellingen moet uitwerken omtrent een methode van werken die mensen mondiger maakt en participatie aan het maatschappelijk gebeuren meer kansen geeft.

“Onder samenlevingsopbouw wordt verstaan, het op methodische en intentionele wijze met en door de bevolking bevorderen van het op sociaal-cultureel welzijn gerichte functioneren van de samenleving als zodanig door het scheppen van omstandigheden, structuren en relaties die bijdragen tot een grotere participatie aan en integratie in het maatschappelijk gebeuren” (3).

Momenteel zit men op het beleidsvlak in een impasse. Er bestond op het moment van de ontbinding van de HRSO (voorjaar 1982) geen consensus over het decreet.

Maar geen decreet betekent, gezien de budgetaire beperkingen, een langzaam doodbloeden van vele instellingen.

Als er op dit ogenblik wel een decreet zou komen, dan betekent dit evenzeer voor heel wat instellingen het einde omdat zij aan de gestelde voorwaarden niet zullen voldoen (FTO, 1980).

Gezien deze situatie, wordt binnen de wereld van het opbouwwerk sinds het voorjaar van 1981 op een intensieve manier gezocht naar mogelijkheden tot zelffinanciering.

OPBOUWERK IN DE PRAKTIJK

Ontstaan en ontwikkeling van Samenlevingsopbouw Heverlee

In mei 1976 werd in de gemeente Heverlee op initiatief van de toenmalige schepen van cultuur, een opbouwwerk opgericht.

Directe aanleiding was een project "derde leeftijd" dat een half jaar eerder gestart was met een onderzoek naar de noden en behoeften van de Heverleese bejaarden. Doorheen het hele project werd getracht de bejaarden actief te betrekken.

Via de oprichting van een vzw Samenlevingsopbouw Heverlee (afgekort en genoemd Heso) hoopte men ook andere opbouwprojecten in Heverlee te starten.

Sinds 1977 heeft de vzw één full-time opbouwwerker in dienst. (4) Vanaf het tweede werkjaar werden bijkomende werkrachten gezocht. In 1981 zag het personeelsbestand er als volgt uit : 1 opbouwwerker betaald door de vzw, anderhalve BTKer, 1 gewetensbezwaarde, 1 stagiair sociale school.

Financiëel is Heso afhankelijk van subsidies van het Ministerie van Nederlandse cultuur (500.000) en van het Leuvense stadsbestuur (150.000).

Sinds de erkenning in 1977 door het ministerie is de subsidie van die kant ongewijzigd gebleven. In realiteit betekent dit een vermindering, rekening houdend met de inflatie en de stijgende loon- en werkingskosten. De stedelijke subsidie is in 1981 omhoog gegaan van 110.000 naar 150.000.

Voor 1981 bedraagt de totale begroting van Heso 1.103.000 fr. (Heso, 1981, 7) zodat voor 42 % in eigen middelen moet voorzien worden. De inspanningen hiervoor werden ieder jaar groter en berusten bij raad van beheer, vrijwilligers en opbouwwerkers.

Werking van Heso

De werking van Heso verloopt via projecten. Twee vaste en veelomvattende noemers die we doorheen de vijf jaar werking terugvinden, zijn de vrijwilligerswerking en het project woonomgeving. Andere, soms kortlopende, soms iets langere onderwerpen die aangepakt werden zijn :

- onthaalbrochure voor vreemdelingen ;
- informatie-avonden en idee-markt ;
- openstellen van praatkelder voor de buurt ;
- onderzoek naar wijkvoorzieningen in Heverlee ;
- kinderspeeldagen ;
- actie gemeenteraadsverkiezingen in 1982.

Project vrijwilligerswerking

Het onderzoek naar noden en behoeften van de Heverleese bejaarden leidde tot de conclusie dat de oplossing voor heel wat problemen niet moet gezocht worden bij diensten

of instellingen, maar dat vrijwilligers per wijk aan heel wat noden kunnen tegemoetkomen.

In iedere wijk van Heverlee werd uitgekeken naar een aantal contactpersonen die de band tussen vrijwilliger en bejaarde konden leggen en door beide partijen gekend waren en aanvaard werden. Vrijwilligers worden gezocht in de directe buurt van de aanvrager, zodat intensief contact (indien wenselijk) mogelijk is en er een vertrouwensrelatie tussen beide kan ontstaan. Met deze manier van werken wil men bereiken dat een vrijwilliger zelf meer zicht krijgt op de wijk waar hij woont en de andere bewoners leert kennen. Door deze contacten wordt de wijkverbondenheid gestimuleerd. Mensen leren elkaar kennen en lossen binnen hun wijk heel wat problemen op.

Geleidelijk aan heeft de vrijwilligerswerking zich uitgebreid en werden accenten verlegd. Men richt zich niet meer uitsluitend tot bejaarden maar er is ook aandacht voor jonge gezinnen, nieuwe wijkbewoners, analfabeten...

Het vrijwilligersproject omvat heel wat elementen. De concrete werking ziet er samengevat als volgt uit :

- a. Inventariseren van :
  - het vrijwilligerspotentieel ;
  - de bejaardenpopulatie ;
  - de verenigingen die met vrijwilligers werken ;
  - de sociale dienstverlening.
- b. Informatieverstrekking via :
  - een brochure ;
  - het Heso-tijdschrift ;
  - informatie-avonden.
- c. Vorming :
  - bijeenkomsten van vrijwilligers per wijk ;
  - vormingsavonden en -cycli.
- d. Dossier poetsdienst t.a.v. de nationale overheid.

Project woonomgeving

Eén van de terreinen die in een voorstedelijk gebied als Heverlee heel wat aandacht vraagt van Heso is het wonen en de ruimtelijke inrichting van het leef- en woonmilieu. De werkgroep die dit project begeleidt, stelt zich tot doel :

- gegevens verzamelen en inzicht verwerven in problemen van ruimtelijke ordening ;
- informatie verzamelen over ruimtelijke plannen (bijzonder plan van aanleg, structuurplan...);
- informatie in verstaanbare taal omzetten en aan de bevolking in Heverlee doorspelen ;
- de bevolking (wijkgroepen, verenigingen...) in contact brengen met de overheid ;
- de bewoners ondersteunen en begeleiden bij het werken aan oplossingen op het vlak van woonomgeving.

In praktijk omvat de werking van dit project volgende elementen :

- a. Inventariseren van :
  - problemen per straat en mogelijke oplossingen ;

- gegevens per wijk : demografische, geografische, bewegingspatronen...
- b. Informatie verstrekken en sensibiliseren via :
  - diareeks en informatiestand ;
  - proefinrichting van een woonerf ;
  - voet- en fietstochten langs knelpunten in de Heverleese verkeerssituatie ;
  - info-avonden ;
  - lokale pers en heso-tijdschriften.

c. Ondersteunen van wijkwerking en wijkgroepen.

Op verschillende plaatsen in Heverlee wordt door groepen gewerkt rond één of ander punt van de woonomgeving.

Vershillende stappen worden hierbij door iedere groep doorlopen :

- informatieverstrekking ;
- formuleren en ontleden van problemen ;
- zoeken naar oplossingen ;
- actie ;
- evaluatie.

Bekendmaken van de werking

Om de werking in het algemeen maar ook de verschillende projecten bij een ruim publiek bekend te maken, wordt door Heso gebruik gemaakt van verschillende middelen :

- eigen maandblad "Heso" ;
- informatiestand op de wekelijkse markt te Heverlee ;
- persberichten ;
- opendeurdag.

Opbouwwerk als methode

Uitgangspunt voor de werking van Heso is de machteloosheid van mensen ten aanzien van heel wat terreinen waarmee ze te maken hebben.

Opbouwwerk is gericht op het vergroten van de greep van mensen op hun werk-, leer-, leef-, woon-, en speelsituatie.

Bij het verwezenlijken van dit doel staan volgende elementen centraal :

- bewustwording en totaalbenadering, het educatieve aspect van opbouwwerk ;
- zelfwerkzaamheid en zelforganisatie, het actie-element van opbouwwerk ;
- een bepaalde systematische manier van werken, de methode opbouwwerk. (Winkelaar, 1979, 68)

Bewustwording en totaalbenadering

Binnen het opbouwwerk wordt vertrokken vanuit een bepaalde concrete situatie. Mensen voelen zich hierbij betrokken. Verschillende groepen binnen eenzelfde territorium zijn met gelijkaardige onderwerpen bezig. Door onderling ervaringen uit te wisselen ervaart men dat men met bepaalde problemen niet alleen staat en krijgt men een breder inzicht.

Vanuit deze eigen ervaringen kan ook doorgestoten worden naar een bredere maatschappelijke context en zullen samenhangen kunnen verduidelijkt worden.

Zelfwerkzaamheid en zelforganisatie

Terug meer macht krijgen over een situatie waarmee men te maken heeft, betekent dat men zelf het heft in handen neemt. Vanuit een concrete situatie gaat men zelf nadenken, tot actie overgaan, besluiten nemen, bewust worden. Het opbouwwerk ondersteunt hierbij, maar mag niet in de plaats van de bewoners treden, ook niet om resultaat te zien of een proces te versnellen. Ieder initiatief gaat uit van de bewoners en wordt door de bewoners gedragen.

De methode opbouwwerk

Om de elementen bewustwording en zelfwerkzaamheid aan bod te laten komen, wordt binnen het opbouwwerk gewerkt met projecten die te maken hebben met concreet gevoelde situaties.

Een project veronderstelt een systematische, procesmatige manier van werken die in verschillende fasen verloopt (5).

a. Initiatief.

Op grond van een bepaald doel of een motivatie, neemt een groepje mensen het initiatief om tot een bepaalde activiteit over te gaan. Die motivatie en dat doel komen ergens vandaan. Zowel voor de groep als voor de opbouwwerker is het belangrijk te weten hoe het initiatief ontstaan is, wie de initiatiefnemers zijn en wat hen tot actie heeft aangezet.

b. Diagnose.

Belangrijk is een juiste probleemstelling te hebben. Hiervoor is onderzoek de aangewezen weg. Dit onderzoek kan op verschillende manieren verlopen: groepsgesprekken, vraaggelichte gesprekken met bevoorrechte getuigen, enquêtes... Belangrijk is dat de opbouwwerker niet als onderzoeker optreedt, maar het onderzoek begeleidt dat door de bewoners zelf wordt uitgevoerd.

c. Strategie en uitvoering.

Op basis van een juiste diagnose kan men bepalen welke stappen er moeten gezet worden om het vooropgesteld doel te bereiken. Op de planning volgt uiteraard de uitvoering. Hierbij is belangrijk om na te gaan of alle afspraken opgevolgd worden, wat de resultaten zijn en welke stappen moeten herzien worden.

d. Evaluatie.

Doorheen het hele project zijn er voortdurend momenten waarop gereflecteerd moet worden over de voorbijgestepte stappen en waaruit een bijsturing kan volgen. Bij afsluiting van een project d.w.z. als een vooropgesteld doel bereikt is of niet meer kan bereikt worden, moet met de groep nagegaan worden wat het resultaat van het project was, wat de betrokkenen ervan vonden, welke fouten gemaakt zijn. Uit deze evaluatie kan een nieuw project ontstaan.

De verschillende hierboven beschreven fasen van een opbouwproces komen niet na elkaar in de tijd en zijn ook niet gescheiden, maar lopen in het hele project door elkaar.

Belangrijk is dat deze fasen onderdeel zijn van een proces waarin de direct betrokkenen centraal staan en zelf denken, handelen en bewustworden. De opbouwwerker heeft in het geheel enkel een begeleidende, ondersteunende en stimulerende taak.

BESLUIT

Niettegenstaande vanuit de nationale overheid de wil bestaat tot afbouw van het territoriaal opbouwwerk, blijkt na vijf jaar werking dat opbouwwerk ook in Heverlee een taak te vervullen heeft. De ongecontroleerde groei van instellingen en voorzieningen doet mensen de weg naar elkaar vergeten.

Het steeds sterker bepaald worden door ongrijpbare instanties doet het geloof in eigen optreden en dat van de groep verliezen.

Het doorbreken van machteloosheid en vervreemding moet door de betrokkenen zelf gebeuren.

Het opbouwwerk blijft hierbij op de achtergrond en tracht op een methodische wijze mensen te ondersteunen bij het in handen nemen van hun eigen situatie.

Naarmate het opbouwwerk dichterbij dit doel komt, komt het ook dichterbij de eigen opheffing.

SAMENVATTING

De werksoort samenlevingsopbouw wordt gesitueerd in z'n Vlaamse context.

Instellingen, die in aanmerking komen voor subsidiëring vanuit het Ministerie van Nederlandse Cultuur zijn werkzaam op 3 terreinen : territoriaal, categoriaal en functioneel.

Binnen die instellingen blijken er twee concepten over samenlevingsopbouw gangbaar te zijn : het opbouwwerkconcept en het concept welzijnsopbouw.

Een decreet, dat via criteria orde moet scheppen in de wereld van het opbouwwerk, komt moeilijk tot stand door de onenigheid tussen Hoge Raad voor Samenlevingsopbouw en het werkveld.

Langs de beschrijving van ontstaan, ontwikkeling en werking van een territoriaal opbouwwerk, wordt ingegaan op de methode opbouwwerk.

ABSTRACT

Community organisation has been situated in his Flemish context. Institutions, which can be considered state-endowed, are working in the territorial, categorical and functional field.

Within these institutions two conceptions of community organisation pass current : the concept of community-work and the concept of community-welfare.

A governmental decree, which has to set up in this world of community organisation, comes about with great difficulties because of the discussions between the High Council of Community Organisation and the working organisations.

Finally the origin, history, actions undertaken and working methods of a community organisation of the territorial field have been described.

NOTEN

1. Deze federaties groeperen de opbouwkerkinstellingen in Vlaanderen en zijn : Federatie Territoriaal Opbouwwerk (FTO), Federatie voor Buurtwerk (FvBW), Federaties Organisaties Categorieel Opbouwwerk (FOCO) en Vlaams Overlegcomitee Opbouwwerk Migranten (VOCOM).
2. Ontwerp van decreet houdende de begroting van de Vlaamse Gemeenschap voor het begrotingsjaar 1981.
3. Definitie van Samenlevingsopbouw zoals aanvaard door de Cultuurraad van de Nederlandse Cultuurgemeenschap en aangehaald door F. Delmartino in Samenlevingsopbouw, 1977/1 p. 7. De definitie vinden we ook terug in het ontwerp van kaderdecreet m.b.t. samenlevingsopbouw van 1980.
4. Vanuit het Ministerie van Nederlandse Cultuur wordt het aanwerven van een full-time kracht als voorwaarde gesteld om in aanmerking te komen voor subsidies.
5. Over het aantal fasen en hun benaming vindt men zoveel versies als er auteurs zijn. Toch gaat het maar om variaties op eenzelfde thema en vindt men overal volgende elementen terug : initiatief-diagnose-strategie-uitvoering-evaluatie.

BIBLIOGRAFIE

- COLLOQUIUM met betrekking tot het opbouwwerk vanuit territoriale invalshoek*, gehouden op 23 mei 1980 in Het Kasteel van Ham te Steenokkerzeel. Verslag 22 p.
- DE BACKER R., "Beleidsnota. Naar een overheidsbeleid voor de samenlevingsopbouw in Vlaanderen" in *Samenlevingsopbouw*, 1977/4, p. 71-83.
- FEDERATIES OPBOUWWERK, *Bakens voor een beleid in de samenlevingsopbouw*. Tweede voorontwerp. 20 p.
- FEDERATIE TERRITORIAAL OPBOUWWERK, *Stategienota*, 1980, 3 p.
- GOEZINNE-ZIJLMAN (red.), *Werken aan de samenleving. Aspecten van samenlevingsopbouw*. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1976, 228 p.
- HESO, *Begroting 1981, 1981/1*, p. 7-8.
- IN DE BUURT. *Werkboek voor activiteiten in wijk, buurt of dorp*. Van Loghum Slaterus, Leiden, 1980, 292 p.
- CONGRES OPBOUWWERK : *Methodiek en emancipatie*, Rijksuniversiteit Utrecht, 25-26 september 1980, 114 p.
- MEYER ZU SCHLOCHTERN B., *Eenvoudig onderzoek voor welzijnswerk*. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1978, 49 p.
- PROVOOST F., *Kansarme buurten. Een onderzoek naar territoriale concentraties van kansarme bevolkingsgroepen in het Nederlandstalig landsgedeelte en Brussel hoofdstad*, 1978, 197 p.
- TERRITORIAALTJES, *Voorstel voor de aanpak van het colloquium territoriaal opbouwwerk*, 1980, p. 8-9.
- VAN DE LEUR W., *Opbouwwerk en gemeentelijk welzijnsbeleid*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1979, 55 p.
- WINKELAAR P., *Bouwstenen voor opbouwwerk*, Bloemendaal, 1979, 159 p.